

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЯЦУК Наталія Євгенівна

УДК 930.1+111.11

**УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ
ЯК ФЕНОМЕН ЕТНОГЕНЕТИЧНОГО ТА
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ НАРОДУ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Запоріжжя – 2003

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному університеті харчових технологій
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Савельєва Марина Юрївна,
Національний університет харчових технологій,
професор кафедри філософії

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Жадько Віталій Андрійович,
Гуманітарний університет “Запорізький інститут
державного та муніципального управління”,
професор кафедри управління навчальними закладами
і педагогіки вищої школи

кандидат філософських наук
Волова Лія Олександрівна
Запорізький обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Провідна установа: Центр гуманітарної освіти НАН України,
кафедра філософії, м. Київ

Захист відбудеться “20” листопада 2004 р. о 15³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 17.051.01 в Запорізькому державному університеті за адресою: 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського 66, корп. 6, ауд. 114.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Запорізького державного університету за адресою: 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського 66, корп. 2

Автореферат розісланий “15” січня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Снежко В.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження На межі XX–XXI століть духовне життя людства набуває все більшої строкатості. Його семантичний обсяг наповнюється найрізноманітнішими значеннями: від етносоціальних, групових і колективних світоглядних орієнтацій до особливостей особистісного світосприйняття, зумовлених психічним складом членів певної соціальної верстви, від раціональних способів мислення людей до емоційного переживання ними буття, від стереотипних норм поведінки до найвищих рівнів прояву духовної свободи людини. Це потребує застосування чітко визначеного терміну, який зміг би охопити належним логіко-понятійним чином, а також показати онтологічну підставу для поєднання автономних царин духовної діяльності.

Таким поняттям може стати «ментальність». Породжене суспільними реаліями XX ст., воно актуалізує соціально-філософське дослідження тим, що відображає зміни, які відбулись в сутності людини та способи її відтворення в досвіді людської свідомості. «Ментальність» як категорія духовно-практичної діяльності є однією з визначальних характеристик постсучасного мислення, що виконує формальну функцію упорядкування та прояснення специфічних особливостей світосприйняття нації або народу. Вона ґрунтується на поєднанні раціональних та ірраціональних ознак, знаходячи між ними закономірну узгодженість, отже, являє собою гранично широкий спосіб самовиявлення соціуму через історико-культурні та етнічні тенденції розвитку.

«Ментальність» – соціально-філософська категорія, здатна стати основою окремої методології дослідження різних соціальних груп. А в ситуації надзвичайно високої соціальної мобільності її світоглядно-методологічний потенціал дозволяє простежувати механізми самозбереження національно-етнічних надбань навіть за умов кардинальних змін, які супроводжують сучасне українське суспільство. Тому національну ідею, яка зможе об'єднати його слід шукати в глибинних змістах (шарах) етнокультурної соціально-духовної спадщини українського народу.

Термін «ментальність» в український філософський лексикон увійшов у останнє десятиріччя минулого століття, ним оперують у засобах масової інформації, наукових повідомленнях, політичних та ідеологічних програмах тощо. Нове поняття легко вбирало у себе всю повноту оновлюваного буття, доки не опинилось перед загрозою самознищення – втратою своєї конкретної визначеності.

У європейській науці теорія ментальності почала розроблятися у 20-і рр. XX ст. французькими ученими Л. Февром та М. Блоком. Саме вони здійснили перші два наукові визначення терміну «ментальність» (започаткованого Лєві-Брулем на п. XX ст.). Л. Февр вивчав даний феномен з методологічних засад, розглядаючи його як «ментальний інструментарій», що дозволяє усвідомити інтегровану духовність певної епохи чи соціальної групи, крізь призму якої можна пояснити і

зрозуміти всю повноту зумовленого буття. М. Блок погоджувався з Л. Февром щодо універсальності ментальності, але сумнівався щодо можливості її усвідомлення, вважаючи ментальність чистим психічно-духовним феноменом.

Проблематичність визначення ментальності зацікавила деяких німецьких учених. Але, маючи на меті дати змістовну однозначність терміну, вони, натомість, семантично урізноманітнили дане поняття. Врешті, зійшлися на тому, що ментальність відкриває окремі сфери невідомого, тому розробляти її теорію потрібно, але – не абсолютизувати.

У повоєнні роки теорією ментальності почали цікавитись в Італії, Англії, США та ін.

В СРСР офіційно відомою теорія ментальності стала лише у 80-і рр. ХХ ст. Проте ще у 60-і рр. у цій традиції працювало немало радянських учених (зокрема М.Бахтін, Ю.Лотман), а також з даної проблематики видавались окремі праці зарубіжних авторів (зокрема М.Блока). У 80-і рр. теорією ментальності займаються А.Я.Гуревич та Ю.Л.Безсмертний. 90-і рр. породжують велику когорту російських дослідників цього феномену, найоригінальнішим з-поміж них нам бачуться Г. Гачев і Л. Гумільов.

У вітчизняній науковій думці ситуація навколо теорії і методології ментальності доволі парадоксальна. Дана проблематика була у полі зору наукових зацікавлень М. Драгоманова, тобто на півстоліття раніше від французьких дослідників. Але М. Драгоманов не оперував терміном «ментальність», вживаючи замість нього словосполучення-замінники «народний світогляд», «риси національного характеру» і т. п., вироблені попередньою фундацією українських вчених (М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович тощо). Крім того, багато своїх наукових ідей М. Драгоманов не зміг довести до логічного завершення.

Нова хвиля науково-популярної зацікавленості вже з інтегрованим терміном «ментальність» прокотилась в українській еміграції ще у довоєнні часи. Його зустрічаємо в широко панорамному романі І. Вільде «Сестри Річинські». З наукових засад над цим феноменом досить потужно працює О. Кульчицький, розробляючи шановану багатьма критиками п'ятифакторну структуру ментальності. Серед інших учених – Ю. Липа, В. Липинський, Д. Донцов, Д. Чижевський, І. Лисяк-Рудницький тощо.

У повоєнні роки в діаспорному лексиконі починають паралельно функціонувати два терміни – «ментальність» та «менталітет». Проблема двотермінологічності переноситься і на пострадянський ґрунт.

Кінець століття у вітчизняному науковому просторі характеризується значним інтересом до теорії ментальності взагалі, української зокрема. Підґрунтям для її розробки слугують праці з історії української культури та української філософії М. Поповича, В. Горського, В. Табачківського, роботи із соціальної філософії Г. Горак, Р. Додонова, В. Жадька та Т. Ящук, політологічні студії І. Грабовської,

В.Скуратівського, С.Павлюк, М. Коваль тощо. З'явилися також цікаві дисертаційні дослідження молодих філософів – В. Буяшенко та О. Колісника. Неабиякою оригінальністю з-поміж останніх виділяється теорія ментальності Ю. Канигіна, яка може слугувати досить серйозним матеріалом для подальших досліджень проблем ментальності. Плідно працюють над даною проблемою видатні літератори-письменники Є. Гуцало, В. Шевчук і ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри філософії Національного університету харчових технологій, зокрема теми “Людина. Цивілізація. Культура” (протокол засідання кафедри №2 від 29.10.2000 року).

Мета і задачі дослідження сформульовані відповідно до основних особливостей категорії ментальності та теорій стосовно її сутності і функціонування. Вони також зумовлені відсутністю чітких онтологічних засад теорії ментальності, що, у свою чергу, виступає однією з головних причин багатозначності та полівизначеності феномену і, певним чином, – його двотермінологічності. *Мета* дослідження полягає у розкритті соціально-філософського аспекту української ментальності у контексті духовної спадщини українських митців, філософів, літераторів, з урахуванням найновіших досягнень сучасних наук.

Досягнення поставленої мети породжує необхідність вирішити низку принципівих *завдань*:

- здійснити аналітичне дослідження найсучасніших дослідів з різноманітних напрямків та шкіл філософії, семіотики, природознавства, культурології тощо і показати їх взаємозв'язок з теорією ментальності;
- обґрунтувати необхідність соціально-філософських засад феномену, що досліджується;
- показати дихотомічний характер ментальності через поєднання етнічних та соціокультурних характеристик світоопанування;
- провести порівняльний аналіз підсумків вітчизняного та закордонного досвіду студіювання ментальності;
- проаналізувати відтворення основних особливостей української ментальності у творчості Г. Сковороди, Т. Шевченка тощо;
- розкрити характер і особливості української ментальності ХХ ст. як реставрацію первісного ментального міфу;
- дослідити основну символіку української ментальності;
- довести, що національна ментальність зумовлює домінування кордоцентричного типу вітчизняного філософування, обґрунтувати онтологічний аспект філософії кордоцентризму.

Об'єктом дослідження виступає феномен ментальності в його історико-філософському аспекті.

Предметом дослідження є українська ментальність як зумовлююча форма етногенетичного та соціокультурного буття народу.

Методи дослідження. Теоретичну основу дослідження складає класична методологічна концепція ментальності, розроблена М. Блоком та Л. Февром і розвинута Ф. Броделем, а також альтернативні теорії ментальності, представлені сучасними вченими Г. Д. Гачевим, Ю. Канигиним; теоретичні нароби вчених, що займалися дотичною до ментальності методологією – Ю. Лотмана, М. Бахтіна, Р. Барта, М. Шеллера, К. Юнга, Ю. Мартинюка, О. Косарева, Р. Додонова, В. Жадька, І. Бичка, А. Бичко.

Методи дослідження зумовлені обраним предметом та метою, реалізація якої вимагала аналізу різноманітної наукової літератури і подальшого синтезу отриманих результатів.

Полівизначеність терміну «ментальність» і різноманітність у підходах до створення теорії ментальності зумовили, з одного боку, неминучість методологічного плюралізму в процесі наукового пошуку: історико-філософський досвід свідчить, що у розробках концепції ментальності домінують феноменологічний та структуралістський методи дослідження. З іншого, – провідним залишався також і класичний досвід онтології, бо ментальність студіювалась як підстава існування народу або нації.

Часто застосовувалась методика, розроблена вченими-семіотиками, особливо при доведенні близькості і спорідненості між різними філософськими теоріями ментальності і проблемами, дотичними до них. Це уможливило застосування різних теоретико-методологічних підходів у дослідженні.

Методологічний плюралізм дозволяє в центрі уваги соціально-філософського аналізу опинитись онтології, феноменології, семіотиці, аналітичній філософії, філософії екзистенціалізму, що сприяє уникненню однобічності у висвітленні проблеми. Виявилось, що ментальність, як соціальний феномен, завжди була у колі фундаментальних питань різних філософських концепцій, починаючи з часів Платона. Тому у дослідженні використовувалась класична методологія зарубіжної філософії, особливо теорія монад Г. Лейбніца, звукосимволізм Платона, а також методологічні підходи відомих психоаналітиків (зокрема К. Юнга), культурологів, етнологів, істориків (зокрема М. Драгоманова), фахівців соціальної філософії.

Однією з суттєвих ознак даного дослідження є зіставлення філософського та соціально-міфічного способів опанування предмета. Навіть раціоналістично сформульована мета не усуває міфічного забарвлення феномену ментальності, тому міф присутній не тільки як ілюстрація, але і як дійсний досвід свідомості, що формує життєвий простір людини.

Застосовувались і загальні методологічні принципи об'єктивності, історизму, зіставлення, порівняння, загального зв'язку і розвитку, причинності та ін.

Наукова новизна одержаних результатів міститься у наступному:

– виходячи з особливостей етимологічного та національно-мовного характеру базових категорій дослідження, зроблено внесок у з'ясування

сутнісних моментів понять “менталітет” і “ментальність” на користь останнього;
 – уперше реалізована розробка “ментального інструментарію” як своєрідного способу проникнення, осмислення й аналізу національної специфіки духовно-практичного буття соціального об’єкту;

– конкретизована онтологічна і феноменологічна підстава ментальності як закодований, стиснутий, духовний досвід етногенезу, спрямований на реалізацію завдання виживання і самозбереження свого інваріанту;

– набуло подальшого розвитку дослідження природи та сутнісних рис української ментальності;

– вперше відреставровано первісний (ментальний) український міф про історію кохання і взаємної вірності Оріани і Народу та народження ними Держави-Сина як шифру духовно-психологічної основи української національної самоідентичності (за зразком аналогічної роботи вченого Г. Гачева);

– набула подальшого розвитку ідея Т. Шевченка про фатальний руйнівний вплив історичних подій на формування української ментальності та про основний і найкращий шлях корегування української ментальності – через кордоцентричну площину: любов у буквальному розумінні як провідний чинник створення ідеальних умов для її розвитку;

– на основі концепції Г. Сковороди про “дві натури” і “три світи” та поетичної творчості Т. Шевченка удосконалено інтерпретацію складного дихотомічного характеру української ментальності, що зумовлюється особливим інтимним зв’язком “Я” і “Ми”: послаблення такого зв’язку означає послаблення ментального чуття українців і призводить до руйнації повноцінного соціуму.

Практичне значення одержаних результатів. Винесені до захисту результати дисертації заповнюють прогалини у дослідженні теорії ментальності та виявляють відносність розриву між станом вивчення феномену у вітчизняній і світовій філософії. Концепція роботи і фактологічний матеріал можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема при викладанні спецкурсів з феноменології, семіотики тощо, а також у наукових дослідженнях з української філософії та соціальної філософії і при вивченні, аналізі й прогнозуванні духовного розвитку держави і нації.

Апробація результатів дослідження. Головні положення дисертації знайшли відображення у виступах на наукових конференціях та «круглих столах», серед яких насамперед найважливіші: «Гуманізм. Людина. Пізнання» (Дрогобич, вересень 2001 р.); «Мова символів – мова вічності» (Київ, грудень 2001 р.); «Образи мира на заре нового тисячелетия» (Київ, травень, 2002). Основні положення дисертації обговорювались на методичному семінарі кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка (Івано-Франківськ, червень 2002 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладені у шести публікаціях, серед яких 5 у фахових наукових виданнях та в тезах матеріалів однієї конференції. Всі праці написані без співавторів.

Структура та обсяг роботи зумовлені логікою дослідження, його метою та завданнями. Дисертація складається із вступу, трьох розділів висновків, списку використаних джерел. Дисертація містить 170с. основного тексту та 17с. списку використаних джерел (210 джерел).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У “Вступі” обґрунтовано актуальність обраної теми, міра її опрацювання, зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами, мета та завдання, предмет і об’єкт дослідження, наукова новизна та винесені на захист тези, методологічна та теоретична база дослідження, його практична цінність, особистий внесок здобувача, апробація теми та обґрунтування структури роботи.

У розділі 1 “Методологічні аспекти категорії “ментальність” зроблено ґрунтовний аналіз зародження і розвитку концепції ментальності у світовій практиці з метою побачити віддзеркалення її сутності і досвіду у вітчизняній філософії, а також описано понятійний, методологічний і світоглядний потенціал даного феномену як засобу пізнання.

У 1.1 “Ментальність як етносоціокультурний феномен” йдеться про визначення поняття ментальності відносно до споріднених понять: свідомість, мислення, психіка, культура.

Ментальність виступає феноменом, в якому поєднуються буття та існування народу, що розбудовує особливу картину тільки їй притаманного світу. Вона виступає підставою самоусвідомлення народу, бо становить перехід від індивідуального світосприйняття до колективного та виражає своєрідність такого переходу, в чому й полягає оригінальність та неповторність кожного народу.

Якщо ментальність становить буттєву характеристику, це означає, що в індивідуальному досвіді людини вона виявляється як не-буття, як ніщо, як символ не-можливості людини існувати одній, без роду та без народу. Саме ментальність є найпростішим та найнеминучішим проявом трансцендування людини у рід через відтворення у її мисленні родових характеристик: настроїв, звичок, схильностей.

Те, що поняття “ментальність” з’явилося на початку ХХ ст., засвідчує зіткнення людства з проблемою визначення міри цінності індивідуального людського досвіду у випадках, якщо цей досвід має руйнівні результати. Загроза світової війни поставила завдання відшукати такі важелі колективного світоопанування, які працювали б на самозбереження людства. І одним з таких чинників стала ментальність.

У 1.2 “Понятійний простір категорії “ментальність” здійснено аналіз численних спроб західноєвропейських мислителів визначити “ментальність” як поняття та оцінку міри успіху цих дослідів.

У світовому досвіді феноменом ментальності почали займатися не філософи,

а історики – французькі високоєрудовані інтелектуали, що згуртувалися навколо журналу “Аннали”. Вони абсолютизували історію, проголосивши її найголовнішою наукою, а всі інші науки – її прислужниками. Філософію “аналісти” ігнорували. Але, піднісши історію до статусу філософії (науки наук), тим самим, почали виконувати її завдання.

“Анналисти” вважали, що маючи у своєму арсеналі знання про природні і соціологічні фактори епохи (кліматичні, географічні, технологічні, етнографічні, економічні і т.п.), а також – результати культурної діяльності людей даної епохи, дослідник може дуже точно встановлювати, так би мовити, “чисту людську зумовленість епохи” – ментальність – людський фактор у контексті природно-соціологічних факторів епохи і її культури. Такий підхід розробив за допомогою свого колеги М. Блока один з перших “аналістів” Л. Февр і назвав його “ментальним інструментарієм”, який, на його погляд, мав слугувати універсальним засобом пізнання. На цих засадах розбудувалася класична концепція феномену ментальності, велика заслуга в цьому належить Ф. Борделю.

Відкриття у науковому просторі нового феномену, закономірна річ, породило потребу його визначення. І в цьому плані починає з’ясуватись неймовірна проблематичність такого завдання: феномен визначається в найзагальніших обрисах, при спробі конкретизації – губиться у своїй багатоманітності.

Розмитість змісту поняття потребувала залучення до дослідження різних додаткових матеріалів, дотичних до ментальності, в результаті чого було зроблено авторське визначення категорії ментальності як програми “з-чого-похідності”, первісним завданням якої є завдання самозбереження й виживання, що передбачає адаптацію до умов середовища і розгортання (або розкодування) себе в ньому. Таким чином ментальність виступає онтологічною основою буття як окремої людини, так і тієї соціальної групи, з якою людина зв’язана тотально, – її народу. Ментальність – це сфера, де жодні суперечності не мають раціонального обґрунтування, вони розв’язуються і залагоджуються поза свідомістю індивіда, чим і зумовлюють його онтологічну єдність і цілісність.

Ментальність з історіософських засад у Радянському Союзі вивчатись не могла, адже це вимагало б перегляду існуючої марксистської інтерпретації історичного процесу. Але новітні Західні віяння проникали у закритий простір, щоправда бар’єрно, відразу трансформуючись в інше русло. В становленні теорії ментальності це зіграло позитивну роль, адже таким чином відбулось сутнісне розширення світоглядного і методологічного її потенціалу. В СРСР сферами, де протилежності не нагніталися, а залагоджувалися стали семіотика і культурологія. Розроблене спеціалістами цих галузей поняття “першотексту” сутнісно співпадає з поняттям ментальності – зумовлююча первинність, яка присутня у кожному новоствореному тексті. Текст й об’єктивна дійсність ототожнюються. Текст у найширшому розумінні (у тому числі й поетичний) стає

засобом пізнання епохи свого творця. Ці розробки є важливими у плані ґрунтовного висвітлення феномену ментальності, що відображено у 1.3 “Методологічний і світоглядний потенціал категорії “ментальність”.

У 1.4 “Міф як спосіб прочитання ментальних структур буття” показано, що міф – це первісне зусилля людини перекласти свою сутність на мову знаків, а оскільки інших знаків, ніж оточуюча природа, не було, то – виразити себе через знаки природи. Так з’являється ментальний міф – створений людиною – першотекст, з якого творяться всі похідні новітні тексти. Культура в такому разі виступає як спроба відтворити цей першотекст у контексті епохи, вона – критерій останньої у вигляді своєрідної “вежі”, з висот якої людина споглядає саму себе, виливаючи свій сенс у цю “вежу”-знак епохи. Переповнена “вежа” під силою свого вмісту валиться, залишаючи по собі знак – розкидане каміння (згортається до рівня символу і переходить у досвід свого творця – людини). По тому приходиться час збирати людині це каміння (використовувати свій досвід) і зводити нову “вежу”-епоху, з висот якої можна побачити себе. І так знову і знову, бо така сутність людини – прагнути репрезентувати себе у кожному новому знакові, заповнивши його своєю присутністю – інформацією про себе. Людина створена, щоб промовляти, виражати себе, інформувати про своє “Я-буття”. З іншого боку, вона потребує інформації від світу як знання по нові знаки. Цією взаємозумовлюючою основою виступає ментальний силіогізм “якщо ..., то...”, який одним своїм вістрям спрямований у несвідоме (внутрішню сутність людини), а іншим – у свідоме (зовнішній світ).

Розкриття історіософської канви ментальності передбачало занурення теоретичного рівня знання предмету в об’єкт дослідження. Це зроблено в наступних двох розділах. У розділі 2 “Соціально-філософський зміст категорії “ментальність” відображено процес формування двох різних типів ментальної самореалізації народу, які умовно названо як епоха “вчування” та епоха “виголошення”.

Розквіт культури є наслідком необмеженого функціонування ментальної програми в усіх сферах буття народу на рівні індивідуальної самореалізації. Ментальна індивідуальність робить культуру багатоманітною, сповнюючи всю різноманітність її форм відповідним сенсом. Життя індивіда у такі періоди стає буттям його ментальності, бо для всякого внутрішнього сенсу “Я” у суспільному житті можна знайти простір його буття. Знак і значення дістають універсальну можливість зустрітися: ніхто і ніщо ззовні не перешкоджає цьому. Необхідне лише внутрішнє зусилля. Якщо воно відбувається, людина прилучається до культури свого часу, стає знаком сенсу тієї культури, а культура, у свою чергу, знаком сенсу індивідуального “Я” людини: знак і значення взаємно зумовлюються і цю більшою мірою, то точніше виражають онтологічну єдність “епоха-людина”.

Епоха бароко виявилась універсальною для ментальної самореалізації українського народу. І ця особливість відтворилась у філософському досвіді Г.

Сковороди, завдяки вдалій спробі підсумувати знання про себе як “менший” світ у світі “більшому”, а також у формулі “нерівної рівності”. Таким чином відбувся акт самоусвідомлення народу шляхом “вчування” у власну “спорідненість” – “дійсну в собі людину”. Пізнання своєї “спорідненості” передбачає повну самореалізацію – пристосуватись до своєї епохи як сукупності пропонованих знаків і розгорнути в них себе-буття. Це характерний тип української людини, названий Д. Донцовим “сковородянським”, він трансформувався в історію нашого народу, зазнаючи відповідних модифікації. Усе це проаналізовано у 2.1 “*Ментальний досвід філософії Г. Сковороди*”.

Обмеження політичного та національного досвіду народу веде за собою обмеження ментальної самореалізації індивідів, що ще більше руйнує культуру (відбувається самообмеження суб’єкту). Тому початок руйнування культури передбачає її неминуче відмирання, або завмирання. Своєрідність українського мислення епохи бароко нестримно уповільнювалась внаслідок прилучення до Російської імперії.

Не будучи спроможною розгорнутись у програмі самореалізації індивідів, ментальність, виконуючи завдання самозбереження, розгортає себе у програмі колективної творчості. Коли соціальна сфера (у періоди національного занепаду культури) стає закритою для розгортання ментальної програми, то творча сфера є відкритою завжди. Творчість у вигляді розповіді про кращі часи стає буттям ментальної самореалізації індивідів. Відображаючи всю повноту ментального буття народу, така творчість, як і світогляд, стає колективною. Ментальна самореалізація індивідуального “Я” може здійснитись тільки через усю повноту колективної творчості, через онтологічну єдність індивідуального “Я” і “Я” соціуму (колективного “Ми”), або – інтерпретацію своєї волі як “волі народу”. Такою онтологічною єдністю “власне-Я-соціум” у вітчизняній історії постає Т. Шевченко. Внутрішню дихотомію двох принципово різних “Я”, прагнення індивідуального “Я” до власної свободи, його туга за універсальною сферою самореалізації вільною культурою, пошуки собі тотожності у трансцендентальних світах – міфічному та екзистенціальному, – все це відображено у 2.2 “*Ментальний досвід творчості Т Шевченка*”.

Сконденсували у власному Слові-голосі слова і голоси своїх однодумців цілого народу, Великий Поет завершує процес самоусвідомлення народу його себе-промовою – епохою “виголошення”, яка означає: сказати світові своє правдиве дійсне Слово – щось абсолютно нове і на власній мові, таке, щоб в умовах чергової кризи людства було своєрідною альтернативою її подолання. Таким чином він уособлює і започатковує інший тип української людини – “шевченківський”, який теж мав свої з відповідними модифікаціями трансформації в історію України. Даний тип характеризується не адаптацією до світу – вдих буття: відчуття голосу світу (як “сковородянський”, звідси поступливість), а навпаки, намаганням адаптувати світ до чуття власного голосу – видих буття.

Головне не пристосуватись і вижити, а повністю виразитись, якщо навіть і померти (звідси впертість).

XX ст. постає як величезна драма всього людства. Втрата існуючих цінностей і пошук їх заміщення розгортається кривавими експериментами соціального буття. В українському просторі цей загально світовий драматизм підсилюється ще й внутрішнім чинником – душевною дихотомією двох типів української вдачі: пристосовницької і впертої. Залагодження цього протиборства досягається аж на кінець століття із встановленням власної державності і черговим відродженням, започаткованим у формі міфотворчості. Ці процеси відображені у *розділі 3 “Відображення соціально-філософського змісту категорії “ментальність” у світогляді українського народу”*.

У 3.1 *“Духовні трансформації української ментальності новітньої доби”* показано тугу української самості за “втраченим світом” гармонії “Я” і “Ми”, вдало репрезентовану творчістю В. Винниченка. “Я”, відірване від “Ми”, захлинається у своїй всюдозволеності, будучи не спроможним одночасно самореалізуватись у безмежності свого буття. Воно виявляється не самодостатнім і бере у свідки “загально людські цінності”, щоб перед кимось оправдати свою слабкість, – настільки загальні, чужі і далекі, що перед цією інстанцією не соромно злукавити. Але це не розв’язує проблем самості. Вона прагне не різності, а рідності, “Я” страдає від розлучення з “Ми”.

Радянська дійсність нещадно нищить усякі “Я” (індивідуальності). Це заглиблює самість до першооснов буття – потреби виживання. Виживання починається з народження, а народження з любові. Любов стає способом буття самості і в буквальному розумінні, і в метафоричному: любов як первісна людська зброя, що знищує не на смерть, а на життя, перетворюючи “ворогів” на “своїх” і пристосовуючи “чуже” до “свого”.

Про усвідомлення самістю своєї ментальної сутності йдеться у 3.2 *“Відображення ментального знання української самості”*. Вітчизняна філософія містить так званий до-“анналістський” розвиток теорії ментальності. Прикладом слугує вчення М. Драгоманова. Щодо “анналістського” періоду, то він репрезентується українською діаспорною науковою інтелігенцією. Зокрема О. Кульчицький розробляє шановану багатьма вченими п’ятифакторну систему ментальності, яка, по суті, дублює “природні і соціологічні фактори епохи” “анналістів”, але конкретизує їх до рівня расового, геопсихічного, історичного, соціопсихічного та культуроморфного аспектів з домінуючим архетипом “доброї матері” – плودчोї землі, яка не дасть пропасти – прогодує і виростить.

У цей час серед української діаспори побувала різна термінологія досліджуваного феномену, функціонувало слово “ментальність”, а також термінологія М. Драгоманова, і, крім того, – ще й термін “менталітет”. Ця ситуація перенеслась і на пострадянський період. Так що поряд із світовою проблемою полівизначеності ментальності в українському просторі існує ще не менш

актуальна проблема політермінологічності, яку доцільно розв'язувати на користь слова “ментальність”, за яким обгрунтовано першість проникнення в українське середовище і більшу фонетичну ідентичність внутрішнім закономірностям рідної мови.

У 40-і рр. в концептуальному руслі теорії ментальності працює мало відомий український учений Ю. Липа.

У період світової популярності концепції ментальності починають виникати перші неklasичні, або альтернативні теорії її прочитання. Найоригінальнішою з-поміж таких у вітчизняній філософії є концепція ментальності Ю. Канигіна.

Таким чином у концептуальному плані вітчизняна філософія, фактично, дублює існуючі світові і радянські підходи до феномену ментальності, крім того випереджує їх хронологічно, але претендувати на першість у цій галузі не може, головною мірою через ігнорування уваги до чіткої термінології і концептуальної точності.

В умовах державної незалежності 90-х рр. програма ментальної самореалізації народу починає функціонувати в нових соціальних координатах – осмислення специфіки власного буття і нашої ментальності універсальною мовою – мовою міфу, адже всяке відродження завжди починається з міфу, бо він є тією сферою людського досвіду, яка нейтралізує різні суперечності і формує жаданий ідеал.

Поряд з презентацією Шевченкового та Франкового міфів України подано авторський ментальний міф як історію взаємного кохання богині Оріани та її чоловіка Народу. Сутнісно він виступає шифром української артикуляції буття, розгортанням останнього у часі до рівня “вежі”-епохи (культури).

“Вежа”-епоха розпадається на каміння – культура розпадається на свої уламки: символи, які відображають ментальний міф як частини розбитого дзеркала відображають ціле. Ці символи як формотворчі елементи, з яких знову вибудовуватиметься “вежа”-епоха. Побачити логіку взаємозв'язку цих уламків-символів – означає прочитати первісний міф мовою науки. Якщо здійснюється таке прочитання, то з нього постає філософська традиція народу. Логічним прочитанням первісного міфу України є кордоцентризм, специфіка якого полягає в акцентуванні не виведення похідного з первинного, а в самих моментах похідного і первинного та інтуїтивного чуття їх зв'язку, не що таке “щось” саме по собі, а що воно для нас – добро чи зло.

Про кордоцентризм як форму національної самоідентичності та символізм як її зміст ідеться у 3.3 “*Закономірності ментальної самореалізації українського народу*”. Осягнення знанням своєї ментальності стає онтологічною основою людини, міцним ґрунтом, що забезпечує тотальну єдність людини і народу, розірвати яку можуть тільки екстремальні ситуації. Міцна онтологічна основа є запорукою стабільного життя людини, її буденних успіхів, бо, коли на якась “якщо” немає відповіді у досвіді “Я”, вона завжди є у досвіді “Ми” і свідоме своєї ментальності “Я” може нею скористатися. Щоб рости, все живе потребує

грунту, звідки надходять живильні сили. У “Я” закладене прагнення дорости до “Ми”, з яким воно пов’язане тотально. Ментальність – ґрунт, основа цього росту, місток між світом “Я” і світом “Ми”, контекст, що проектує для “Я” життєво важливий вибір.

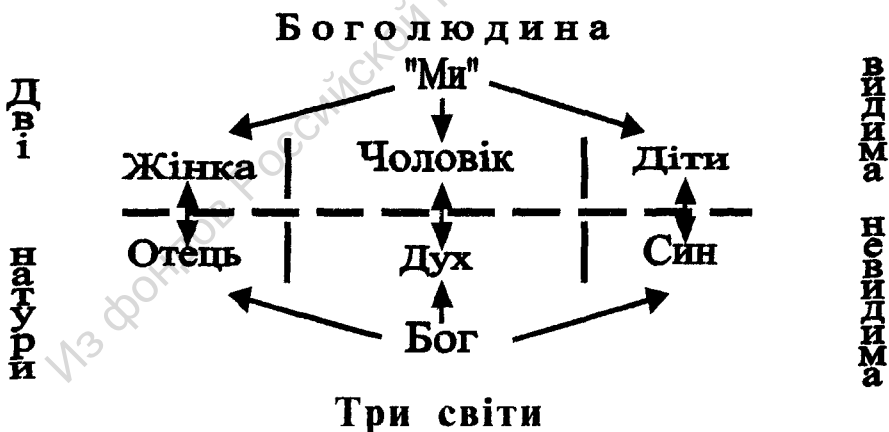
ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в розкритті соціально-філософського аспекту української ментальності в контексті духовної спадщини українських митців, філософів, літераторів з одного боку та найновіших досягнень сучасних наук – з іншого.

Студювання української ментальності як феномену етногенетичного та соціокультурного буття нашого народу на теоретичному та практичному рівнях дало змогу заповнити прогалини у дослідженні теорії ментальності та виявити відносність розриву між станом вивчення феномену у вітчизняній та світовій практиці, а також здійснити подальше з’ясування природи та сутнісних рис української ментальності, необхідне для вивчення, аналізу й прогнозування духовного розвитку держави і нації.

Головні наукові та теоретичні результати даної роботи репрезентуються так:

1. “Ментальний інструментарій” української самості або сакральне специфічно українське знання відображається схематично:

2. Проблема двотермінологічності досліджуваного феномену – паралельно існують поняття “ментальність” і “менталітет” – розв’язується на користь першого, за яким обґрунтовано первинність проникнення в український лексикон та більшу фонетичну відповідність внутрішнім законам рідної мови.

3. Конкретизація сутнісного розуміння категорії “ментальність” здійснюється через з'ясування її онтологічної і феноменологічної підстави. Ментальність є програмою “з-чого-похідності”, завдання якої – адаптація до довкілля і максимальне розгортання себе-буття в ньому, через що забезпечується самозбереження етногенетичного інваріанту філогенезу.

4. Первісний (ментальний) міф України відреставровано як історію взаємного кохання богини Оріани і її чоловіка Народу, що є свосвідним кодом української національної самоідентичності. Культура під таким кутом зору виступає продукуванням знаків прочитання ментального міфу в контексті конкретного історичного часу.

5. Спосіб буття української самості (мета і засіб) окреслено як любов у буквальному (репродуктивному) і метафоричному (світосприйняття) розумінні. Суб'єкт-об'єктами цієї любові виступають “Я” і “Ми”, онтологічною підставою – прагнення “Я” досягти до “Ми”, а “Ми” реалізуватись у кожному “Я”.

6. Сутнісні риси української ментальності репрезентовано такими характеристиками: зовнішня пасивність, сумнівність, невміння скористатись з історичної ситуації, звичка розраховувати лише на свої сили (недовіра до державних інституцій), рівноправність чоловіка і жінки, традиційність (прагнення побачити себе-відтворення не лише в дітях, а й внуках і на генетичному рівні як зовнішня подібність, і на духовному як досвід).

7. Ідея Т.Шевченка про фатальний руйнівний вплив історичних подій на формування української ментальності і необхідність її корегування через кордоцентричну площину набула подальшої аргументації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Яцук Н.Є. Когнітивний аспект категорії “духовність” та її вияви у творчості Т.Шевченка // Мультиверсум: Філософський альманах. – Випуск 26. – К., 2001. – С. 141-149.

2. Яцук Н.Є. Когнітивний аспект формування української ментальності (за змістом творчості Т.Шевченка) // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Випуск 23. – Запоріжжя, 2002. – С. 90-97.

3. Яцук Н.Є. Онтологічний аспект категорії “ментальність” // Мультиверсум: Філософський альманах. – Випуск 27. – К., 2002. – С. 181-188.

4. Яцук Н.Є. Національно-комуністичний проект української ментальності // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Випуск 34. – Запоріжжя, 2003. – С. 143 – 149.

5. Яцук Н.Є. Міф як спосіб прочитання ментальних структур буття //

Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Випуск 13. – Запоріжжя: ЗДІА, 2003. – С. 203-211.

Публікації в інших виданнях

6. Яцук Н.Є. Когнітивний аспект поетичних символів Т. Шевченка // Матеріали міжнар. наук. конф. “Мова символів – мова вічності”(14.XII – 15.XII 2001 р.). – Частина 2. – К., 2001. – С. 44-45.

АНОТАЦІЯ

Яцук Н. Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії. Запорізький державний університет, Запоріжжя 2003.

Дисертація присвячена дослідженню української ментальності на тлі соціально-філософського аналізу феномену ментальності. Розглянуто основні етапи історико-філософського становлення категорії “ментальність”. Розкрито основні особливості класичної картини відтворення національної ментальності у творчості Сковороди, Шевченка та ін., а також показаний зв’язок цих дослідів з об’єктивними закономірностями розвитку української ментальності. Представлений аналіз основних особливостей національної ментальності в умовах сучасності, розкритий вплив окремих ознак постмодерної культури на її формування та функціонування, зокрема, “національного міфу”. Розглянуто проблему зберігання самоідентичності нації в умовах світової деідентичності націй.

Ключові слова: ментальність, українська ментальність, кодування, самоідентичність, міф.

АННОТАЦИЯ

Яцук Н. Е. Украинская ментальность как феномен этногенетического и социокультурного бытия народа. — Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Запорожский государственный университет, Запорожье, 2003.

Диссертация посвящена исследованию украинской ментальности на фоне когнитивного анализа феномена ментальности. Рассмотрены основные этапы историко-философского становления категории “ментальность”. Осуществлено аналитическое исследование наиболее современных опытов из разнообразных направлений и школ философии, семиотики, природоведения, культурологии, и

т.п. и показана их взаимосвязь с теорией ментальности. Обоснована необходимость онтологических основ исследуемого феномена и показан дихотомический характер ментальности через объединение этнических и социокультурных характеристик мироосвоения. Осуществлён сравнительный анализ итогов отечественного и зарубежного опыта исследования ментальности. Раскрыты основные особенности классической картины воспроизведения национальной ментальности в творчестве Г. Сковороды, Т. Шевченко и др., а также показана связь их исследований с объективными закономерностями развития украинской ментальности. Представлен анализ основных особенностей национальной ментальности в условиях современности, раскрыто влияние отдельных признаков постмодерной культуры на ее формирование и функционирование, в частности, “национального мифа”. Исследована основная символика украинской ментальности. Доказано, что национальная ментальность предопределяет доминирование кордоцентричного типа отечественного философствования, и обоснован онтологический аспект философии кордоцентризма. Рассмотрена проблема сохранения самоидентичности нации в условиях мировой деидентичности наций.

В контексте возвращающейся натурфилософии ментальность является тем уровнем функционирования рациональности, где знание о мире и реакция-ответ на это знание не расчлняются, составляя монодуалистическую единицу рациональности, которая одним своим вектором (образ мира) направлена в сознание, а другим (реакция на мир) – в сферу бессознательного. Ментальное чувство привязывает человека своим функциональным силлогизмом “если..., то...” к его окружению, как значение к знаку, поэтому в доисторическом периоде существования ментальность человека предопределяется исключительно его первой природой – этногенетическим вариантом филогенеза, а в социализированном человеческом бытии – еще и второй ее природой: общественными структурами, которые возникают в процессе перекодировки этногенетического опыта природы в социокультурный опыт человека, как результат стремления устанавливать родственно-кровные связи там, где их уже нет. Ментальность в этом процессе перекодировки выступает обуславливающей основой: бессознательно сознавать несознательное, то есть наполнять предлагаемые знаки своим сущностным значением.

В процессе исследования установлены основные характеристики украинской национальной самоидентичности. Притяжение “Я” к “Мы” обусловлено желанием первого реализовать себя как “малый” мир в мире “большом”. Мир “Мы” выступает для “Я” его жизненной целью, идеалом, Богом, ради которого оно готово сложить любую жертву. Отсюда родственное устройство общества, равноправие мужчины и женщины, набожность, забота о будущем и т.д. “Я” обретает покой, только реализовав себя в “Мы” (=“семья” мужчина, женщина, дети), в этом осуществляется Богоподобие человека, которое проявляется на двух

уровнях – видимой природе, как внешнее генетически обусловленное сходство и невидимой природе, как духовный опыт.

Одним из самых существенных признаков данного исследования является сопоставление философского и мифического способов овладения предметом. Даже рационалистически сформулированная цель не устраняет мифической окраски феномену ментальности; поэтому миф присутствует не только как иллюстрация, а и как соответствующий действительности опыт сознания и формирование жизненного пространства человека.

Ключевые слова: ментальность, украинская ментальность, кодирование, самоидентичность, миф.

SUMMARY

Iatsuk N. E. Ukrainian mentality as a phenomenon of ethnical-genetical and social-cultural being of the nation. — Manuscript.

Thesis for the candidate degree by Speciality 09.00.03 — social philosophy and philosophy of history. Zaporizhzhya State University, Zaporizhzhya, 2003.

The dissertation is devoted to research of the Ukrainian mentality on a background of cognitive analysis of a phenomenon of mentality. The basic stages of the historical-philosophical formation of a category “mentality” are considered. The basic features of a classical picture of reproduction of national mentality in creativity of G. Skovoroda, T. Shevchenko and other and connection of their researches with objective laws of development of the Ukrainian mentality also is shown. The analysis of the basic features of national mentality in conditions of present is submitted, the influence of separate attributes of postmodern culture on its formation and functioning, in particular, of “a national myth” is opened. The problem of preservation of self-identity to a nation in conditions global deidentity of nations is considered.

Key words: mentality, Ukrainian mentality, coding, self-identity, myth.

Из фондов Российской национальной библиотеки

Формат 60x84 1/6. Ум. др. арк. 0,93.
Тираж 100. Зам 3003.

Івано-Франківська обл друкарня
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Січових Стрільців, 78.

РНБ Русский фонд

2004-4

5796

Из фондов Российской национальной библиотеки